

А К У Л А.

ОПОВІДАННЯ

Єдварди Романової.

I.

Пекуче, весняне сонце золотило широкі листя пальми, блищало на бляхах альбома і чудово освічувало картину, що висіла над п'яніном; на картині було змальоване поле з золотим житом; повні колоса так і пригинали ся до землі; по середині простягла ся доріжка і здавалась мокрою від дощу; далі звертала в бік і вливалась ся в темною смугою ліса; на блакитному небі плила хмарка. Від цієї картини віяло теплом і пахощами весняного ранку.

Пані в темній сукні сиділа біля відчиняного вікна; вона в запалом балакала з чорнявим студентом; він ходив по кімнаті, потім сів на стільці, схилив голову і в ту хвилину дуже нагадував Гоголя, як його малюють на патретах.

— Гм, дак ви кажете, кінець сього оповідання вам не подобаєть ся!

— Ні, — відказала молода пані, виразно хитаючи головою. — Вона помилилась. Не такий її коханець, яким вона його змалюювала в своїх дівочих мріях, але чого-ж так вбивать ся? Їй здаєть ся, що сьвіт рушив ся. Опріч кохання є багато в сьвітї діла. Кохання — розкіш.

— Ось як, тіточко! Дак ви думаєте, що перемогли-б тую тугу, коли-б були на її місці?

— Перемогла-б! — відказала пані, блиснувши темними очима.

— Всі ви жінки однакові, тай повинні такими бути, бо не можна переробить від разу те, що віками виробляло ся: жінка жила більш серцем, ніж головою, і серце завше панувало над розумом.

— То було колись, а тепер не так: иньші люди — иньші пісні.

— Ти не лука-ви-ла зо мною! — заспівав студент сьмішним басом.

Тітка зареготалась.

— Будем бить ся об заклад, що ваше серце колись переважить розум і ви не переможете сю бурю, що підхопила і зломилася кволу панночку. Я-ж не сліпий, мені здасть ся, що ви самі себе дурите.

— Я об заклад не буду бить ся.

— Еге, не хочете, не хочете! Боїтесь, ха-ха ха! Молодий хлопець схопив тітку за руки і почав з нею крутити ся по кімнаті, приказуючи: „Кажі гоц, як перескочиш!“

— Помалу, помалу, навіжений! На мольберт наскочиш! Ой, ой, вазу перекинеш! — кричала тітка сьміючись і впала на стільця.

— Тьотю Женю, скажіть мені по щирости, питаю вас не жартуючи, кохали ви кого небудь?

— Так як отся панночка, ні; я-б не ремствувала так як вона.

— Ви дядька мого не любили. Люди кажуть, що він був страшенний деспот.

— Я любила його не з запалом, а тихим, мирним коханням, але він хотів бути иноді паном, а в другий раз рабом. Мені не треба ні того, ні другого. Рабою з роду не була й не буду, а раба я-б не в силах була поважати.

Евгенія Миколовна (так звали молоду паню) схилила чорняву голову на тонку, білу руку і задумалась, потім швидко схопилась зі стільця, глянула на свій етюд, що стояв на мольберті, і сказала стурбовано:

— От куди я тепер поклала свою душу. Се моє щастя.

— Здорово, Евгенія Миколовна! — сказав молодий хлопець у сірому піджаці.

— А, Михайленко! здоров, брате! — І весело ляпнув приятеля по плечу.

— Читали ви, що в Парижі виставили картину під оглавом „Симфонія красок“?

— Щож воно таке? — спитала Евгенія Миколовна.

— Підбор фарб, як ноти в музиці по тонах. От тобі й „Симфонія“. До чого вже вони допишуть ся?

— Та вже й наші артисти-малярі вибирають такі сюжети, що не хочеть ся й дивити ся! — додав студент.

— Наприклад? — спитав глумливо Михайленко.

— Сидить монах із придурковатою пикою та товста, погана купчиха, і пють чай. Хиба се сюжет? Хиба се може вдовольнити естетичне почуття, розворушити думки? Ти-б повісив у гостинній таку картину? На біса нам той реалізм!

— Я сам не люблю такі картини! — відказав Михайленко, запалюючи цигарку.

— Ти не лу-ка-ви-ла зо мною! — знов заспівав студент.

— Миколо, коли хочеш співать, іди в свою кімнату! — сказала Євгенія Миколовна зі сьміхом.

— Господи милостивий, який я нещасний! Ніхто мого талану не піддержить; ви не знаєте, як погано артисту в сьвіті жити без піддержки! — Микола так жалібно глянув, що не можна було не сьміятися. Від сьміху і жартів він швидко переходив у другий бік, сидів у кутку насунувшись як сич і щипав вуси. Іноді спорив і лаяв Михайленка, наче то був його лютий ворог; через хвилину співав і жартував, як мала дитина. Михайленко спорив тихо і виразно, тільки його біле обличчя покривалося легким, рожевим кольором; темно-сірі, глибокі очі блищали, і тонкі, червоні уста всьміхались добрим усьміхом, показуючи міцні, білі зуби. Над широким, мармуровим лобом стирчали кучері, що блистіли проти сонця мов червоне золото.

В кімнату увійшла дівка в українському убранні і сказала голосно: „Обід на столі!“ Михайленко взяв ся за шапку.

— Куди ви? Оставайтесь із нами обідать! — сказала Євгенія Миколовна, ласкаво придержуючи його за руку.

За обідом Михайленко весело і жваво балакав, а Микола більш мовчав і їв за всіх. Зайшла річ про картинну виставу місцевих артистів.

— Що ви думаєте послать на виставу? — спитав Михайленко в Євгенії Миколовни.

— Й сама не знаю! Страшно в перший раз попасти на суд публіки!

— Ех, вовка бояться — в ліс не ходить! Послухайте мене! — сказав Михайленко і чогось почервонів. — Працюйте над жанром!

— Коли-ж я пейзаж більш люблю! — відказала Євгенія Миколовна.

— От зараз видно жіночу натуру!

— Люблю, тай годі! Адже-ж не дурно кажуть: „Вище голови не підскочиш!“

— Ну, ти філософ! Їж і мовчи, бо се не твого розуму діло! — сказав Михайленко зі сьміхом.

— От скажи мені, як ти міркуєш: у кого серце більш панує над розумом — у нас, чи в жінок? — спитав Микола.

— У кого яка натура! Я жінок не знаю! — відказав Михайленко і почервонів як дівчина; йому дуже досадно робилось, що він завше червонів не до ладу.

— Ой ви артисти! Тіло жіноче малюєте, а душу не знаєте! Скажіть куховарці, — сказав Микола весело дівці, — що я її за сі вареники поцілую: за кожний вареник по поцілунку. — Дівка захихикала і затулила рот рукою, бо куховарка була ряба і дуже погана.

Тільки що скінчили обідати і перейшли в гостинну, затремтів дзвінок і в кімнату влетіла маленька, кругленька бабуся з торбинкою і парасолькою в руках; вона щось швиденько зацокотіла — відразу не можна було й розібрати.

— Ох, як я втомилась... Дайте передихать... Вирвалась таки моя акторка з пекла... їде. Лист прислала. Печіть, каже, пироги! Еге, пироги ще мої не забула, а „Отченаша“ прочитать мабуть не вміє! Сказано — пекло!

— Сідайте, Орино Івановно! — сказала Євгенія Миколовна. — Може ви ще не обідали?

— Ні, ні, серденько, у Трохимовичів обідала! Спасибі! Напилась і наїлась! — Вона почала розказувати, який був обід у Трохимовичів і скільки вона чого зїла. — А Марина Онисимовна вмерла. Учора ховали. Була я на панахиді: поплакала. Ми-ж з нею, голубочкою, в 35 році в Петербург їздили. Еге, ось де він у торбинці завалив ся. Прочитайте мені, серденько, що вона пише.

— Та ви-ж уже кажете, що читали! — сказала Євгенія Миколовна.

— Читала, та не все розібрала!

Михайленко з Миколою пішли в другу кімнату.

Лист починав ся так:

„Дорога бабуся!“ Почала читати голосно Євгенія Миколовна.

— А як же не дорога! Тільки гроший нема, зараз до бабуні. А деж їх узять? Пожилці не хочуть платити. Правду кажучи, усе злидні. Хоч до мирового. Ну, ну, читайте, серденько, вибачайте, що перебиваю. „Пришліть мені грошей на дорогу, бо я зовсім профершипилась“.

— А спитайте, куди вона їх профершичила? Сором, сором! Такі гроші заробляє... Коли-ж круть-верть, туди-сюди. Якого вона там шику задає? Ой-ой! Каже: у мене грошовита бабуня на Вкраїні; має будинок на великій вулиці. Хе-хе-хе! лукава дівчина. Ви-ж самі знаєте, який там будинок? Коли-б не мій клопіт, то він доси-б к бісовому батькови завалив ся, та й я-б колись туди в гості поїхала.

— В Москву? — спитала Євгенія Миколовна не розслухавши.

— У яку Москву? У яр заторохтіла-б, мов качан капусти. У осінь було дуже слизько (в нас же земля — самий глей). Моя наймичка Хівря на весілля відпросила ся. Чую, Рудько бреше, трохи не перерветь ся. От я й вискочила подивить ся, кого там Бог несе. Тільки ступила, бу-бух! Тай підкотила ся-ж я, моя матінко, як раз до сусідової хати, а я-ж з ним у ранці так лаялась, що й Господи! Бо се-ж не сусіди, а якісь гаспидські, лихі вороги; деж пак: наклав трісок аж під саму стріху; борони Боже, іскра западе, а моя-ж хата не застрахована. Чи згорить, чи нічого-ж, я буду дурно гроші платить. Ну, й досі не застрахувала.

— Ну, та я вам про свого лихого сусіда коли небудь розкажу. Читайте, матіночко, читайте!

„Не означаю числа, коли приїду, бо не знаю, коли ви мені пришлете гроші. Напечіть пирогів із м'ясом, із сиром і повидлом і ждять вашу унучку Олену Верболович, що цілує вам руки. Кланяйтесь пані Рашківській.

„Р. S. Ви пишете, чи є в мене женихи? Женихів поки-що нема, а поклонників до чорта! Так мілкота, голота, гімназисти, студенти; вони мені аж обридли“.

— Щож то за поклонники? — спитала Орина Івановна і заморгала очима.

— Та мабуть ті, що шанують її талант! — відказала Євгенія Миколовна.

— А бодай їх шанувала лиха година! Дівці двацять четвертий рік, а ніхто зауж не бере. Поки здорова, то ще туди-сюди. Тай не дуже то здорова. Зимою була в неї тая, як її? плюгенція, чи флюгенція. І повідумували-ж хвороби! На-що-серце і не вимовиш! Не бережить ся кручена дівчина. Ет, попала в пекло, то там уже й загине! Читайте, голубочко, далі!

„Я так міркую, що хлопців не варт любити, бо всі вони така погань... А так, закрутити одному голову, потім другому та третьому,

потім сказати: геть, киш від мене! Хотіла-б я кого небудь закохати дуже і щоб він умер; я-б прийшла на його могилу з другим, що кохав би мене до загину, і сказала-б йому: „От, кого я любила, а тебе так ніколи не любити-му!“ Цікаво-б було подивитись, яку-б він зробив пику, коли-б проглинув таку цікаву пілюлю?“

— Що здумала, дурна дівчина! Сказала-б краще: коли-б мене, Господи, посватав добрий чоловік, щоб мене жалувал, — а вона ка-зна що верзе! Може їй уже хтось носа втер! Ой, закрутить ся дівчина! І в кого вона така вдала ся? Борони її Владичиця пресвята! Відверни від неї усяке лихо! — казала стара, здіймаючи руки.

— А вас, Євгеніє Миколовно, часом не сватають? — спитала Орина Івановна, лукаво прищуливши око.

— Ні, не сватають!

— Е, матіночко, щось ви таїтесь від мене! Таку кралю, таку красуню, та щоб досі ніхто не посватав! Се ви кому иньшому кажіть, а не мені! — Тут Орина Івановна почала розказувати, як вона у 50 році з якоюсь удовою їздила на Кавказ і як вона там замуж вийшла за генерала.

Євгенія Миколовна бачила, що ся пісня буде дуже довга і спитала Орину Івановну, чи не хоче вона чаю?

— Я чай дуже люблю, та ще як і оселедець, та маслини, та чарочка горілочки!

Очиці в старій прижмурились, як у kota.

Євгенія Миколовна покликала дівку, щоб вона подавала чай.

— От бублички, на дорозі купила, покоштуйте! — Стара витягла з торбинки бублики з маком і поклала вязку на стіл.

— Ой-ой-ой! У голову коле! Се той проклятий яр відганяєть ся! Отсе лежу я в тому яру, а сама думаю: прийшов мій кінець! Се вже мабуть кирпата сухоребриця за мною прийшла! Адже-ж і досі живу: Господь помилював! Як тоді голову розбила, а через тиждень, мов на собаці присохло; живуца. Тільки з того часу на негоду наче голкою коле. Еге, отсе я згадала знов про свою дзигу, як вона малою була: 5-ий чи 6-ий рік їй тоді був. Почала вона до мене лащить ся, мов кошеня, і в очи мені зазирає і обнімає.

— Чого се ти до мене липнеш? Знаю вже всі її звички: напевне, думаю, буде чого небудь просить!

А вона каже: — Бабуню, скоро ви помрете?

— Хто-ж його зна, кажу, коли Господь смерть пошле! Хиба ти хочеш, щоб я вмерла? — Сьміюсь, а вона: — Хочу, бо ви мені тую шафу зі склянками подаруйте!

— Я кажу: „Дурна ти, дурна! Шафу завше собі купиш, а другої бабуні не знайдеш!“ От і тепер, заробляє, а все: „Бабуню, дайте!“ Кожну копійчину ховаю, з пожилцями лаюсь, з сусідами гризусь, як собака. На що? Хиба мені багато треба! Тепер крутиться ся, а не дай Господи, заслабне, або що, куди притулиться ся? А як свій куток є, хоч і поганий, та свій. От тепер прохає гроший і не питає, де їх бабуня візьме. Отсе знов як голову розбила в тому гаспидському яру, дак аж на сорок копійок зілля купила. Ще й досі стоїть (може на другий раз згодить ся). Але-ж і аптекарі, бий їх сила божа! Ну, щоб уже так улить, щоб нічого не зосталось, усе-б таки менше платить; а то хто його зна, чи згодить ся, чи не згодить ся, а вилить жалко. Отак тільки дурно гроші проводиш, тай годі!

Евгенія Миколовна подала їй склянку з чаєм.

— Господи благослови! — Стара перехрестилась і взяла склянку жиловатою рукою.

— Де-ж се ваші ікони? — сказала вона придивляючись в куток.

— Еге, яка маленька, щоб більшу повісити! Але у панів усе так! У Голозубів у гостинній! От-та-ка гола жінка висить, аж глянути сором, а іконка отакусенька в кутку, ще менша за вашу.

Ориша Івановна взяла з десяток маслин на тарілку, шматок оселедця, налила чарку горілки і сказала весело дивлячись у очі Евгенії Миколовні:

— За ваше здоровлячко! Дай Господи, чого ви від його бажаєте й прохаєте! То були за полковником, тепер треба генерала, хе, хе, хе!

Довго вона цокотіла, наче горох із торби сипала. Евгенія Миколовна тільки мовчки кивала головою. Стара випила дві склянки чаю, обтерла обличчя хусткою, знов перехрестилась; подякувала за чай і за веселу розмову; склала губи, наче хотіла свиснути, і цмокнула Евгенію Миколовну в щоку, де покинула мокру пляму. Схопила швиденько свою парасольку і торбинку і покотилась до дверей, потім спинилась біля кімнати небіжа і спитала тихо:

— Ваш небіж учить ся?

— Еге, тепер в його останні екзамени!

- Хороший панич! Дай йому Господи! На доктора?
- Еге!
- Багато грошей заробляти-ме, а найкраще коли-б жіночим.
- Ні, він психіатром хоче бути.

Орина Івановна підняла в гору брови і знов стулила губи, наче хотіла свиснути.

- Коли на село думаєте їхати?
- Через тиждень.
- От і моя Олена тоді приїде може до вас у гості.
- Нехай приїде! Я буду рада, і ви з нею! — відказала Євгенія Миколовна.

— Мені, серце моє, ніколи, а вона нехай погостює! Ваш покійний чоловік її змалку жалувал; вона-ж його хрещениця. Прощавайте, моя голубочко, забалакалась я з вами!

Проводивши гостю Євгенія Миколовна вернула ся в гостинну і задумала ся. Їй чогось стало жаль стару. Один любить, а другий, як деспот, спокійно і милостиво приймає ту любов. Може не в тім щастя, щоб тебе любили, а щоб самому любити не сподіваючись ні на яку дяку.

— Може?... — далі її думки знов перейшли на картинну виставу. Правду казав Михайленко: треба працювати над жанром; ся праця ширша, більш можна вкласти думок.

Євгенія Миколовна ходила по кімнаті легкою ногою, поведла рукою по чолю, наче хотіла відігнати якусь думку, що турбувала її душу. Їй хотілось змалювати таку картину, щоб не соромно було поставити поруч із творами Михайленка і почути з його уст: „Се добре задумано і скомпоновано!“ Якого ще щастя треба?

Євгенія прикусила губи.

— Хиба я тільки для його пишу? Що він мені таке? Талановитий ученик, але його професор ще талановитіший! Чого-ж мені більш хочеть ся почути хвалу з уст Михайленка?

Вона гірко всміхнулась. Не вже Микола правду казав і швидко догадав ся, що в мене діється в душі? Вона стиснула свої тонкі пальці, сіла на стілець і прислухалась до м'якого, мелодійного голосу молодого художника, що балакав із Миколою в другій кімнаті.

II.

Після пекучого ранку літній дощ оросив дерева і доріжки в садку, і все живе створіння наче ожило, заспівало, загуділо, зашепетало у кущах. Запахло бузком і якимись запашними квітами, що росли перед вікном чепурного сільського будинка; вікна і двері були відчинені і вітерець колихав білі завіски; на привзбі лежав кіт із зеленими очима і дивився на хруща, що пер кинув ся на спину і молотив ноженятами, наче хотів крикнути: „Рятуйте, люди добрі, бо сам не встану!“ Кіт торкав його мякенькою лапкою, жмурив очі і махав хвостом.

Евгенія Миколовна вийшла з кімнати, стала на порозі; ковтула теплого, цілющого повітря і підібравши сукню вийшла на доріжку і почала рвати бузок; дощові краплі дрібними алмазами сипались із квітів на землю.

Уже пішов другий тиждень, як вона з небожем переїхала на село. Микола в городі ніколи не був таким веселим; він жартував як школяр, виліз на високе дерево і не знав, як відтіля злізти, потім сидів на березі з вудкою цілий день і приніс два карасі на вечерю. Евгенія Миколовна сьміялась і казала: „Їж тепер те, що наловив, я тобі більш нічого не дам!“ Вона перше блукала в лісі та в полі, придивляла ся до тонів, до зеленої травиці, де паслись гуси, до босоногої дівчини, що прала співаючи на ставку; слухала, як кумали ополонники в ставку і гуділи під вербами хрущі; але її натура була не така, щоб довго сидіти без праці; вона знов почала малювати Михайленків патрет, що вже не сподівалась скінчити, бо їй не можна було вловити той чудовий усьміх, що осьвічував його обличчя і додавав красу його очам. Коли вона писала з натури, бачила на патреті сухі, холодні очі, не його очі, і натягнутий усьміх, і з досади кидала пензлем. Коли прийшов лист від молодого артиста, що він приїде може на два дні до неї в гостину тоді як їхати-ме до дому, перед її очима в хвилину змалювало ся його обличчя; вона схилила пензлем, поклала фарби, зробила кілька мазків на патреті сьмілою рукою і він ожив. Невимовна радість ухопила її за серце.

— Нехай же він гляне на мою працю! Коли-б швидче їхав! Темні очі її горіли; вона нетерпляче позирала у вікно; потім сіла на ослоні на ганку, закрила очі, щоб трохи заспокоїть ся.

— Він писав: „може заїду!“ А як не приїде? Ні, він повинен приїхати; як гарно тут сидіть і прислухуватися до згуків, що збираються в один великий акорд. Згуки літнього дня. Коли-б я була композиторка, я б, здається, тепер написала симфонію під сим оглавом. Як гарно бути молодого! Як гарно жити в світі, коли маєш стільки надій!

Усе полинуло в якомусь золотому тумані і вже почали малювати якісь знайомі обличчя. Євгенія Миколовна не спала і їй чогось не хотілося йти йому на зустріч. Якось нудьга защемила її на хвилину, потім вона присилувала себе і пішла.

— А, здорові, тьотю Женю, вибачайте, що я вас так зву! — сказала панночка у величезному капелюсі, де гойдалися червоні „помпони“; вона була одягнута в дуже тісну червону сукню; в руці держала чесунчову парасольку і шовкову, модну торбинку, куди кладуть гаманець і носову хустку.

Панночка підскочила до Євгенії Миколовни, цмокнула її в щок, захитала перетягнутими боками, закрутила головою, зирнула в дзеркало, потім знов стрибнула до Євгенії Миколовни, поцілувала її в щок так міцно, наче хотіла її викусити, і крикнула різким, грубим голосом: „Яка-ж ви сьогодні дуся!“ Зирнула у вікно і крикнула возниці:

— Несіть, несіть сюди скриньку! А де-ж мої дрібні пакунки? А велика корзина?

— Не турбуйтеся, панночко! — сказав возниця, флегматично входячи в кімнату. — Усе ціле!

— А деж моя кімната? — спитала панночка, витягаючи гаманець із торбинки, щоб заплатити возниці.

— Шкода, в мене нема здачі! — сказав возниця.

Верболович поважно махнула рукою: — Не треба!

Возниця подякував і вийшов із кімнати; на дворі він спитав у наймички:

— Се родичка вашої пані?

— Яка там родичка! Акторка, десь кумедії приставляє!

— Як, вам до лиця ся сукня! — казала Верболович, скидаючи пальто і капелюх. — І я собі таку пошю!

— Сей кольор вам не до лиця, бо ви білява!

— Дарма! Я на сцену надіну, а там усе до лиця! Еге, що я вам хотіла казати? Бабуня вам кланяється!

— Спасибі! — відказала Євгенія Миколовна.

— А той студент на вокзалі, ха-ха-ха! Я потім вам розкажу! Де ваша дівка? Як її звуть? Мені треба умити ся, причепурити ся, я то я ка зна на що похожа!

— Здорові, Миколо Степанович! — сказала вона ідучи через гостинню.

— Я приїхала до вас аж на два тижні! Раді? Я хочу по-здоровіть! Пити-му молоко, буду купать ся; рано вставать і лягати о десятій годині. Так меві лікарь звелів. А ви памятаєте той анекдот, що я вам розказувала?

Верболович впилась у Миколу очима і зареготала.

— О, тай голос у вас, як ерихонська труба!

Евгенія Миколовна зирнула докірливо на небожа і він умовк.

— Ой-ой-ой! Що се таке? Хру-у-щ! Я їх боюсь, ой, вівімть швидче! — крикнула Верболович і підставила плече Миколі; він узяв хруща двома пальцями і кинув за вікно; хрущ загудів і зник у кущах.

— Приїхали на село та всього боїтесь! — сказав Микола зі сьміхом.

— Ні, не всього! Я вас не боюсь! — відказала Верболович, покрутилась на закаблуках, нагло зирнула на Миколу і затупотіла в другу кімнату.

— Вона нагадує кафе-шантанну акторку, а не артистку, як вона себе величає! — сказав Микола глумливо.

— Тьотю Женю! — гукала Верболович зі своєї кімнати.

— З якого боку ви їй тьотею доводитеся? — спитав Микола.

— А хто її знає! — відказала пані Рашківська і тихо засьмівшись підвела ся з стільця.

— Тьотю Женю, я привезла дванацять убрань; ідїть сюди! Я вам їх покажу! — казала Верболович крізь двері. — Дванацять суконь! Дванацять!

— Куди-ж ви їх тут надівати-мете? — спитав Микола.

— Се вам здаєть ся багато? Що ви сказали? Ой, ой! Не йдїть сюди! Я роздягнута! — І Верболович висунула голову між дверима і показала ноги одягнуті в тоненькі черевики з червоними китицями і шовкову спідницю.

Евгенія Миколовна нічого вже не робила цілий день, але їй здавалось, що вона тягала каміння в гору. У вечері вона впала на ліжко, мов підстрелена; в голові її лунав різкий, грубий голос актриси; її не цікавило те, що вона говорила.

— Може вона потім трохи втихомирить ся і не буде мені так докучати! Не мого вона духу!

Евгенія Миколович згадала панну Верболович, коли вона була дівчиною 15 років і уміла тільки соромливо усміхать ся та присідать перед хрещеним батьком.

— Тьотю Женю! — вигукувала Верболович, наче вона була не поруч з її кімнатою, а десь далеко в лісі.

— Що вам треба?

— Ви не спите?

— Адже-ж самі чуєте! Коли я з вами балакаю!

— Шкода, треба було мовчати! — подумала Евгенія Миколовна.

— Я до вас прийду! — Верболович загупала ногами і відчинила двері.

— Як у вас тут гарно! Яке чудове стільце! Я собі таке куплю!

Стільце було як усі стільці в сьвіті, але то в неї така була звичка: бажати всього, що бачила в иньших.

— Які у вас білі й круглі плечі, мов виточені! — Верболович із заздрістю впила ся очима в тіло молоді жінки; вона наче їла його очима; рот трохи відкрив ся і криві зуби висунулись з під товстих, блідих губ.

— Я думала, що я повнійша, ніж ви, а в мене мабуть кістки ширші!

— А-а, се ваша праця? Та ви певно артистка! Шкода, що я не вмію малювати! Яка ви щаслива! Хто се такий?

— Помалу, помалу! — крикнула з жахом Евгенія Миколовна і стрибнула з ліжка.

— Ще на йому фарби не засохли!

— Я трохи підсліпувата і віддалік не бачу.

— Хто він такий?

— Мій знайомий.

— Не подобають ся мені такі! Рудий, рудий!

Верболович скривилась. — Обличчя трохи жіноче.

— Багатий?

— Він талановитий маляр-артист, поїде на той рік в Італію.

— О, як би я хотіла побачити сю країну! І-та-лі-я! Італіявці з палкими як вогонь очима. О, там уміють кохат! Що ви кажете?

Евгенія Миколовна мовчала; їй дуже хотілось вишхнуть за двері непрохану гостю.

— От шкода, що я вам не привезла патрет мого знайомого! От очи, так очи! Чорні як сливи і блискучі! — Верболович оближала губи, наче зїла щось смашне.

— А-а! позіхаєть ся; а спать не хочеть ся! Ще не звикла рано спати лягати! Я-б хотіла кого небудь закохати: так легеньким коханням, щоб нічого потім у серці не осталось, ніякої оскомини! От моя одна товаришка-артистка закохала ся не в свою голову, змарніла тепер, не можна й пізнати; а була дуже гарна. Ну, певне він її покинув. Хто се в садку гомонить? Ні, се мені так почулось. Тара-ра-бумбія, тара-ра-бумбія! — Вона підскочила до вікна. — Ай-ай! там, здаєть ся, ваш небіж ходить, а я не одягнена!

„Реве та стогне Дніпр широкий!“ — заспівав якийсь баритон у садку і вмовк.

— Сердитий вітер завива! — підхопила Верболович невірним голосом і підморгнула Євгенії Миколовні.

— Хоч би вона вже не співала! — подумала пані Рашківська і сціпила губи.

Нерви в неї натяглись мов струни; їй хотілось бігти з кімнати.

— Ви ще не спите? — спитав Микола з садка.

— Не спимо, не спимо! Не йдїть! Я не одягнута! — кричала Верболович різким голосом, але не сховалась у далекий кут; затулилась тюлевими завісами і просунула голову у вікно.

— Добрийвечір! Та не кричіть! Ви думаєте, що мені так цікаво на вас дивить ся! Я прийшов сказати Євгенії Миколовні (він навмисно не назвав її тьотею), що приїхав Михайленко і з ним мій товариш Лопушинський; вони хочуть іти в поле або в ліс.

— Чуєте, тьотю Женю, ходім! Одягайтесь швидче! Гуп-гуп! — затупотіла Верболович і побігла в свою кімнату.

Євгенія Миколовна зирнула в зеркало. Щоби її зблідли, очи горіли, руки нервово завивали темні коси і тремтіли. Через кілька хвилин вона увійшла в гостинню.

— Се мій товариш по гімназії Лопушинський, співець-музика.

— Моя тітка, пані Рашківська.

Євгенія Миколовна вклонилась і привіталась із паничем у єнїх окулярах, потім із Михайленком. Пізнійше влетіла Верболович; її не можна було пізнати: на голові в неї була біла іспанська хустка, волосся трохи підвїте, золото-жовта сукня як гадюка вилась по килиму.

— От я й готова! — сказала вона й захитала перетягнутими боками та закрутила головою.

— Се ви думаєте з таким „хвостом“ у ліс іти? — спитав зі сьміхом Микола.

— Дарма, се вже не нова і не модна сукня! Я її підберу!

— Се ви там співали в садку? — спитала вона в Михайленка після того, як вони привітались.

— Ні, се він! — Показав він на Лопушинського.

— У вас гарний тембр і регістр мабуть великий! — Випаливши ті технічні музикальні речі Верболович не знала вже більш, що казати. І повернула ся як театральна королівна до своїх придворних, кивнула головою і сказала: — Ну, ходім!

— О, яка чудова ніч! Тьютю Женю, як у вас тут гарно! Я у вас більш прогостюю! Добре? Сподіваю ся, що вам не буду докучати! На що мені їхати в Одесу? Тут річка, ліс, ставок. Як легко дихать. А-а! Панове, а-ну, хто швидче добіжить до того дерева?

Верболович підхопила сукню і затупотіла, по дорозі здіймаючи пил. За нею побіг Микола з Лопушинським. Михайленко спинив ся, скинув бриль і почав озирать ся округ. Як тут гарно! Він наче впивав ся теплим повітрям.

— Ходім до річки, Євгенія Миколовно! — І подав їй руку. Вони мовчки йшли і повернули в ліву руч опинившись проти церкви; золоті хрести горіли проти місяця, а біла давнина, облита місячним промінєм, здавала ся мармуровою і кидала тінь на дорогу. Мовчки зійшли вони до річки, сіли на колоді, що лежала на березі під вербою. Білі хмарки як сріблясте пір'я плили понад лісом. На тім боці гойдав ся човник, а далі було темно, темно.

— Чудова картина! — сказав Михайленко. — Шкода, що мені не можна пробути тут з тиждень! Я-б змалював багато етюдів!

— Оставайтесь!

— Не можна! Я батькови написав, що їду; старий так нетерпляче мене дождає!

Вони знов умовкли.

— Не знаю, чого мені завше в такий вечір сумно буває; але мені хотілось би, щоб він ніколи не скінчив ся! — сказав Михайленко.

— А мені здаєть ся, що такого вечера в мене вже ніколи не буде! — додала Євгенія Миколовна. — Хотіла-б я вмерти

в таку хвилину, коли мені нічого б не було жалко, в осіницю по-
году, а в такий вечір, здається, сама нещасна людина не схо-
тіла-б покинути землю.

— На що ви говорите про смерть, коли перед нами широ-
кий шлях життя! Хотіли-б ви, Євгеніє Миколовно, іти завше по
одному шляху поруч із тим, хто вас щиро кохає?

Він ухопив її за руку.

— Я хотів давно вам сказати, що кохаю вас, Євгеніє Ми-
коловно! — Його голос затремтів, обличчя зблідло; він нервово
стискав її тонкі руки. — Моєю на вік?

— На вік! — відказала Євгенія Миколовна і глянула на
його своїми великими, щирими очима. Він прочитав у них таку
невимовну радість і таке безкрає кохання, що теж умовк і дивився
на неї як зачарований. І вона його таким ніколи не бачила. Вони
не знали, чи пройшла хвилинка, чи цілий вік.

— Тьотю Женю! — гукала Верболович.

— Гоп-гоп! — кричали парубки в один голос.

Пані Рашківську паче щось ухопило за горло. Наче якийсь
дісонас влетів у чудову мелодію і обірвав її в місячному повітрі.

— Відгукніть ся! — сказала молода пані.

— Ми тут! — крикнув Михайленко.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготала Верболович, вискочила з ку-
щів і гупнула між панею Рашківською і Михайленком. Вони ще далі
відсунулись.

— Ой, що ми там виробляли! Ха-ха! — Я порвала сукню,
заплуталась і впала; подряпала руки. — Бідна ручка! — Вона
цмокнула свою руку. — Ой, що я роблю! Кажуть, хто цілує свою
руку, в того ніхто не закохається! Ну, я сього не боюсь! —
Вона зирнула лукаво на Михайленка.

— Ой, жарко! — Вона почала махати іспанською хусткою
і повіяла дорогими, солодкими пахощами; щоки її горіли, великі
очі здавались темними і якимось непевно бігали.

— Чи в любистку ти купав ся, що мені так сподобав ся! —
заспівала вона в запалом над вухом у Михайленка; він знов трохи
відсунув ся. Євгенія Миколовна дивилась мовчки і здивовано.

— Чу-до-вий у вас голос! — сказав зі сьміхом Микола. —
Як він зветь ся: бассо кантанте, чи кассо бантанте?

— Та вже не гірше вашого! — відказала Верболович і від-
вернулася.

— О, мій бассо хрипендо! От лишенько, не дав мені Господь ніякого талану! Нещасний я, печасний! — протягнув Микола трагі-комічно здіймаючи руки.

— Вірний товаришу, потіш мою душу, заспівай: „Ти не лукавила зо мною!“

— Дай трохи віддихать! — відказав Лопушинський, протираючи окуляри хусткою. — Та мені сьогодні не хочеться співать!

— Дак ти не хочеш? Кинем його в воду! Нехай скупається, се йому здорово!

— Нехай його там русалки зацілують! — додала Верболович зі сьміхом.

— Тепер русалки живуть у будинках, а не в воді! — відказав Лопушинський.

— Браво! Молодець Лопушок! Ми його зараз у воду! Михайленко, підсобляй, брате! — кричав Микола і бігав за товаришом. Він зліз на гиллячку і дуже комічно визирав відтіль.

— Гляньте, панове! Здається, ми живемо не під тропіками, а обезяни сидять на деревах! Стійте так! — сказав Микола до Верболович. — Шкода, що я іспанської серенади не знаю! Дарма, я вам українську заспіваю! — Він узяв ломаку. — Се буде гітара! — Зсунув бріль на потилицю і перебираючи пальцями заспівав на мотив Гандзі:

Моя панна сіроока
Так сокаче мов сорока:
З вихиласом, з викрутасом,
І співає трохи басом;
Як ведмідь вона легенька,
Балаклива, чепурненька.

— А далі вже не знаю! Панове, помагайте!

Верболович позеленіла від злости, потім залякотіла і крикнула: — Браво!

Микола притулив руку до серця і вклонився, як кланяються співці на сцені.

— Мені співця не треба, бо я драматична артистка, а ви тільки що спечений „скубент“.

— Коли я „скубент“, то я вас і скубнув! — відказав Микола. Всі зареготали. І Верболовичевій більше нічого було робить.

— Ну, як тобі не сором! — урікала його тітка, ідучи поруч із Миколою. — Вона образилась!

— Чого? Такі люблять, щоб із ними жартували. От, коли-б я їй зовсім нічого не казав, вона-б більш образилась. Тільки вона не діждеться, щоб я з нею женихався, не на такого напала. Я їй наскрізь бачу. О, се такий мед!

Микола глумливо покрутив головою і зареготав. Тим часом Верболович балакала з Михайленком про Італію. Про те, що вона хотіла-б бути артисткою-маляркою і що дуже зазидує Євгенії Миколовні.

— Яка се висока, чудова праця!

— Тьотя Женя мені казала про ваші твори, про ваш талан.

— Вона справді ваша тітка, чи?

— Ха, ха, ха! Ні, се я так її зву, її чоловік мене хрестив.

Ви довго тут гостювати-мете?

— В п'ятницю їду до дому.

— Так швидко! А я сподівалася... О, тепер не варт і говорити!

— Що таке? Скажіть! Мені цікаво знати! — спитав Михайленко всміхаючись.

Верболович дуже прихильно глянула на його; від іспанської хустики віяло солодкими пахощами і в його закрутилось у голові.

— Останьтесь ще на два дні, тоді скажу!

— Не знаю! Мені-б самому хотілось остать ся. Тут так гарно і...

— І така гарна хазяйка! — сказала Верболович і лукаво посварилась пальцем.

— Який ви недогадливий! Чом ви не даєте мені руку? Я йду спотикаючись і нічого не бачу!

— Я не знав, що ви не добачаєте!

Михайленко подав їй руку.

— Стійте так! Дивіть ся, як переливається хвиля в річці; але я не люблю таких мирних картин. Давайте мені бурю! Я бажаю руху, боротьби. Я хочу, щоб сі хвилі почорніли і рвались до самого неба; щоб сі нерухомі дерева мов божевільні хитались, тріщали і падали на землю, а блискавка розривала небо і сліпила очі. І страшно і люблю!

Очі її потемніли, обличчя зблідло; вона так бажала бути гарною і зробить вражіння на молодого хлопця, що навіть здавала ся гарною. Михайленко задивив ся на неї проти волі. Солодкі пахощі обвивали його мозок.

— О, ви поетка! — сказав він трохи згодом.

— Чому ви мені не хочете сказати тепер, що ви хотіли тоді сказати?

— Про що? А-а, пам'ятаю!

— Останьтесь ще на кілька днів?

— Може останусь! — відказав Михайленко.

— Не може, а напевне! — сказала вона солодким, м'лявим голосом.

— Останусь, тільки треба написати батьку лист, щоб не вписав коний на залізницю.

— Спасибі! Тепер скажу: я хотіла, щоб ви змалювали мій патрет у сьому убранні, щоб остався на віки сей чудовий вечір у мене в думках.

— Я... я не малюю патретів! Попросіть Євгенію Миколовну!

— Євгенію Миколовну? О, я бачила в неї в кімнаті ваш патрет; ви там наче живий; вона його сьогодні тільки скінчила.

— Тьотю Женю! Я хочу бути вашою натурщицею. Ні, се я жартую. Змалюйте, голубочко, мій патрет.

Верболович обняла її з запалом і поцілувала.

— Добре!

— Чом же ви мені не сказали, що скінчили мій патрет? — спитав Михайленко ласкаво.

— Та ще успієм! — відказала Євгенія Миколовна. — Завтра в ранці! Може ще що небудь треба підправити.

— О, ні, ні, нічого не треба! Я вам кажу, що се якийсь chef d'oeuvre! Пошліть його на виставу! — заговорила Верболович.

— Ні, я мушу багато працювати, а потім побачу. Сей рік я нічого мабуть не пошлю.

— Пошліть мій патрет, коли буде гарний; се буде краща „реклама“!

Верболович перехопила здивований погляд Михайленка і відразу з'їхала на жартовливий тон.

— Се я жартуючи кажу. Я ненавижу реклами.

— Учись, брате, кумедії ламати! — шепотів Микола Лопушинському. — Ти ще не бачив таких!

Його товариш засміявся, блиснув окулярами і вони пішли балакаючи в-двох трохи оддалік, а Євгенія Миколовна з Михай-

ленком і Верболович ішли не швидко, теж балакаючи. Краще скажуть, що балакала одна Верболович.

Евгенія Миколовна швидко заснула в ту ніч зі щасливою, безжурною думкою: який він любий, гарний і як його гаряче кохаю! В ту годину Михайленко писав до батька лист; він хотів йому написати, що думає женити ся; потім здумав, що краще усе те розказати, як приїде до дому. Матері в його не було; сестри повиходили заміж і не жили з батьком. Старий йому казав: — Одружись! Мені буде веселіше! У такому великому будинку самому сумно жити!

III.

— Чи не надіть мені мої брилянтові сережки? — спитала Верболович.

— Нічого не треба! Сидіть і не ворухіть ся! Поверніть голову трохи в праву руч! Не дуже! Отак!

Пані Рашківська намалювала контур.

— Ой, не похоже! Якій товстий ніс! — сказала Верболович і накопилила губи.

— Та се-ж тільки контур! Тоді скажете, коли скінчу весь патрет! І навіть не ви, а інші повинні сказати! Бо хто-ж знає своє обличчя?

— О, я знаю добре і всі помилки природи, ха, ха, ха! Ви не дуже їх примічайте!

— Сидіть тепер знов тихо! А шкода! На що ви наділи се жовте убрання! Коли-б у вас було темне волосся, а то все зливається в одну пляму. Ну, та нічого! Сидіть уже!

Пані Рашківська малювала швидко, з запалом. Михайленко пішов малювати етюди. Лопушинський сидів із вудкою під вербою. Микола лежав у траві з книгою.

І так ішов один день за другим. Михайленко не їхав із села; йому хотілось побачити працю пані Рашківської.

Тільки що він хотів сказати що небудь Евгенії Миколовні на самотині, як зараз влітала Верболович із сьміхом і жартами і звала їх у садок або в ліс; вона не боялась ні спекоти, ні дощу. Раз їй довелось побачити сердиті хвилі; схопив ся вітер і вона прохала Михайленка, щоб він їхав з нею човном на той бік.

Евгенія Миколовна навіть розсердилась.

— Се якась несамовита дівчина; коли вона хоче втопить ся, нехай їде сама.

Микола казав зі сьміхом: — Не вірте, се тільки кумедії; вона тепер і сама тремтить, як переляканий заяць; се входить в її роль; вона знає, з ким треба яку кумедію грати. Отже-ж мені не скаже: — Поїдем у бурю на той бік! — Я-б її повів тай покинув на тім боці на пісочку; нехай би посиділа хоч одну годину сама, коли вона така любителька природи.

Микола сьміяв ся, а в Євгенії Миколовни була душа не на місці.

— І що тобі за радість возить ся з сією ломакою-кривлякою! — казав він Михайленку, лягаючи спати.

— Коли-ж просить правити човником; вона не вміє, а ти не хочеш. Хто-ж її повезе? В неї дуже поетична натура! Каже — любить бурю, а мені що — я не боюсь.

— Ха-ха-ха! — реготав Микола.

— Дак ти в рицарі її записав ся? Поетична натура! Поетична, як Дульцінея Тобовкая. Ха, ха, ха! Умру! Лопушок, чуєш? Пане Лопушинський, іди сюди! Заграй мені яку небудь цікаву рапсодію, або що небудь своє. Потіш мою душу, або заспівай українську пісню. Італіяниці мені набила оскому.

Лопушинський грав і співав того вечера дуже багато пісень і романсів і скінчив якоюсь ніжною і тихою мелодією Шумана. Верболович поклала голову на плече пані Рашківської і зігнала. Не вспів музика скінчити останню ноту; здаєть ся, вона ще звучала в повітрі, як Верболович сказала солодко-м'явим голосом:

— Як мені чогось тяжко, сумно! Я цілу ніч сьогодні не звела очима! О, чи можна-ж мені вірити, акторці, що кумедії грає! Хиба в таких є серце?

Вона нервово зареготала і побігла в садок.

Микола тільки розвів руками.

— Ходім, панове, на ганок, бо тут дуже душно! Спасибі вам велике! Я так люблю музику! Найбільш такі гарні і виразні мелодії, як ви зараз грали, мені дуже подобають ся! — сказала пані Рашківська щиро і подала музикови і співцю руку. Він дуже зрадів. Правду кажучи, він для неї тільки й грав сю мелодію, де малювалась весна чарівна і молоде кохання.

— Треба нашого музику вквітчати лаврами! — сказав Михайленко і зірвав гіллячку бузку, звернувшись вінком і поклав йому

на голову. Одну квітку він понюхав і хотів заткнуть собі на сурдут. Верболович вхопила в його квітку і приколола на сукню біля серця. Вона відразу розвеселилась, почала балакати із Лопушинським.

— Я-б дорого дала, щоб у мене був такий голос, як у вас! Краще голоса нема нічого в світі; скільки можна сказати того, що таїть ся в душі. Який ви щасливий! Я вам завидую! Ви їдете в московську консерваторію?

— Еге, в останню класу. Хочу ще один рік поучить ся, а потім на сцену.

— Щасливий! — казала Верболович, а одним вухом прислухувалась, що балакала Євгенія Миколовна з Михайленком. Потім усі їздили човниками на той бік на луг, де росло багато квітів. Верболович розпустила волосся і наділа на голову вінок із блакитних квіток і так прийшла до дому.

— Обдрипала хвіст; бач, яка грязюка! Миєш, миєш, не відмиєш ся; і сорому їй нема! — казала наймичка, що мила ситцеву спідницю.

— Се ти про акторку? — спитала куховарка.

— А то-ж про кого! Гладиш та миєш більш, ніж на нашу паню.

— Ну, не журись! Може вона тобі дасть що небудь, як їхати-ме до дому.

— А цур їй! Не треба мені її подарунків! — Наймичка розсердилась, що куховарці дістались добрі пательні, ще не зовсім драгі і спідниця, а їй Верболович нічого не подарувала.

Євгенія Миколовна бачила в ту ніч непевний сон: наче вона скінчила патрет Верболович і очі на патреті бігають як у собаки, що змалювала на годиннику; уста розкривають ся ширше, ширше; вона глумливо регоче наглим, різким сьміхом. Євгенія Миколовна відкрила очі і глянула на патрет Верболович.

Півень співав під вікном; чути було, як куховарка рубала мясо.

— Як же я заспалась! Мабуть не рано! — думала молода пані і почала швидко одягати ся.

В кімнатах нікого не було; самовар захолов, на столі були крихти з булки, в немитих склянках гуділи мухи. Євгенія Миколовна взяла чисту склянку, налила собі молока і поклікала дівку.

— Учора папночка з паничем сиділи в гостинній до сьвіту тай забули вікно зачинить; у почи вітер підхопив ся, завіски зачепили вазу і вона розбилась на дрібні шматочки.

— Японську вазу?!

— Еге, ту, що з букетом стояла.

— Який же панич із папночкою сидів?

— А той рудий, що картини малює.

Евгенія Миколовна зблідла і спитала глухим голосом:

— Деж вони тепер?

— Мабуть пішли в ліс, або в садку біля ставка сидять у-двох.

— Чого я турбуюсь! Ну, пішли в-двох: сидять біля ставка.

Щож із того? Хіба йому не можна ні з ким балакати? Я-ж балакала вчора з Лопушинським! — думала пані Рашківська і почала малювати патрет; жовту сукню й хустку; руки в неї тремтіли, в очах щось метушилось, язик сухий; їй здавалось, наче вона покоштувала щось гіркого. Треба швидче кінчити! На що він востав ся? Сього-б не було! Чого-б не було? Нічого може ще й нема? — Тут вона згадала, як він дивив ся на неї слухаючи мьельодию Шумана. — Ні, він мене кохає; він не такий, щоб міг зацікавить ся такою нікчемністю, як ся Верболович. — Вона глянула на витрішкуваті, наглі очі.

— Коли жінка захоче подобать ся мужчині; вона хоч на хвилину його покорить, бо ми звірі! — казав їй покійний чоловік.

— Ні на хвилину, ні на годину! Я не хочу, щоб він... О, Господи! — Вона кинула палітру, пензелі, схопила парасольку і пішла в садок, що кінчав ся лісом. Наче якась невидима сила підганяла її, несла на темних крилах далі, далі. І вона йшла швидко, швидко; в неї навіть дух заняв ся; сонце пекло, жаби затихли; тільки вноді щось булькне в очереті і стихне; водяна лилея міцно стулила свої пелюстки, наче боялась пекучих, сопяшних поцілунків; комарі жалібно дзвеніли під гиллястою вербою. Евгенья Миколовна сіла на колоді і скочила, наче побачила гадюку; там було вирізано пожею: „Верболович, Михайленко“.

— Верболович, Махайленко, Верболович, Михайленко, — наче хтось молотками вистукував по голові. Вона йшла не дивлячись, куди йде. Якийсь парубок ішов і співав:

Жили ми з тобою,
Як голубів пара;
Тепер розійшли ся,
Мов темная хмара.

Видко було, що він заспівав ту пісню, що повернула ся йому на думку, але йому було все однаково; він весело позирив на нові чоботи, що недавно купив, покрутив вус, посунув бриль на потилицю, плюнув на бік і знов заспівав: „Тепер розійшли ся, мов темная хмара“.

Са пісня в саме серце вразила молоду паню; вона звернула в праву руч.

— Куди я йду? Чого шукаю? Чого турбуюсь? Чого ремствую? Нікчемна я жінка, квота, безвільна! Треба все перемогти!

Правду Микола казав: усі жінки однакові... І моя куховарка так бігла б, коли-б її Москаль покинув. Ха, ха, ха! Всі ми однакові. Вона через місяць візьме иншого і втихомирить ся, а я... я ніколи його не забуду. О, як я ненавижу себе! Всіх ненавижу!

— Євгенія Миколовна, я вас щиро кохаю! На вік, на вік! — Врізались у мозок її речі, наче залізом гарячим припекли ся. Не можна їх ніколи забути і сей погляд глибоких, сірих очий і голос. На що він дурив? Ні, ні, се неправда! Він не може дурити; в ту хвилину він мене кохав. Проклята хвилина! Бодай її ніколи не було! А коли-б не було її зовсім, тоді що?

Тоді було-б ще гірше! Тепер нічого не буде; не скаже він мені того, що казав, на тому місці, де тепер стоїть її ймення і його; і сей вечір, коли ми сиділи осьвічені місяшним промінем і дивились на річку, стояти-ме у мене перед очима. І я буду згадувать, проклинать його буду, ненавидіть; згадувать, кохать, поки душа не згорить, а там покій, смерть — нічого. Темно... холодно...

Вона скаменіла на хвилину. Під деревом сидів Михайленко і з запалом дивив ся на Верболович; вона стояла в театральній позі і читала якимсь глухим, тремтячим голосом дуже палкий мольот; Михайленко тремтів як лист і їв її очима. Вона заверещала і впала на зелену траву; її червона сукня різко малювала ся між зеленими кущами, потім скопила ся, оберлась на його плече, обгрусилася сукию; він доторкнув ся до того місця, де лежала її голова і травиця приямилася і спитав якимсь не своїм голосом:

— Ви не вдарились?

— О, ні, я звикла! А вам було-б жалко? — спитала вона солодко-мляво.

Михайленко мовчки поцілував її руку.

Пані Рашківська почула гострий біль і на хвилину ноги її підкосились; потім вона пишно підняла голову і сміло пішла вперед.

— Браво, браво! — сказала вона так холодно-спокійно, що навіть сама здивувала ся, як вона гарно грала свою роль; тільки очі її потемніли і стали ширші і більші, наче вона зазирала в якусь безодню.

— Тьотю Женю, добридень! — крикнула весело Верболович і якомусь лукаво-радісно глянула на молоду паню.

Михайленко стояв опустивши голову з стиснутими губами і ледви прошепотів: „Здорово, Євгеніє Миколовно!“ — і так нервово і міцно стиснув їй руку, що вона ледви не крикнула.

— Я після свого монольога вже й їсти захотіла! Чого небудь такого гарненького! — Вона облизала свої товсті губи і почала ластить ся до Євгенії Миколовни; глум і радість світилися в її очах. Євгенії Миколовні хотілось схопити її за горло, але вона сказала безжурним голосом:

— Чого-ж ви хочете? Ходім до дому, будем полуднувати!

— Бачила вона, чи не бачила? — думала Верболович, випаючись у неї наглим поглядом. Михайленко не думав нічого і стояв як люнати́к, блідий, стурбований і дивив ся на помяту травницю наче невидючими очима.

Вони йшли в-трьох до дому. Верболович балакала, ніхто її не слухав, та вона мабуть і сама не тямала, що говорить.

— Полуднуйте без мене! — сказала Євгенія Миколовна. — Мені мабуть сонце голову напекло! Я піду в свою кімнату!

Вона пішла спокійною ходою. Як тільки увійшла в спочивальню, зараз упала на ліжку як підстрелена птаха.

— Боже мій, вона згубить його, згубить; затопче в калюжу! Нехай він мене не кохає; нехай кохає кого хоче: иньшу, другу, тільки не таку. Я буду їм товаришем-сестрою.

— Я вирву з серця всяку надію! Я не дорікати-му його ні єдиним словом! Я не ремствую... я... Господи, верни мені його серце! Я не можу без його дихати! Не можу, не можу, не можу!

Вона стискала холодні руки і ні одна сльозина не впала з її сухих очей. Схопилась, зирнула на патрет Верболович; соняшний промінь упав на обличчя і товсті губи наче заворушилися. От, здається, вони зараз розкриють ся і наглий сьміх зазгучить у кімнаті.

— А ти сьмієш ся, глузуєш, радієш?

Пані Рашківська схопила ніж і встромила в патрет; замість рота чорніла величезна дірка. Тр-тр! — рипіло полотно, і вона вже сама не тямала, що робила.

— Можна увійти? — спитав за дверима чийсь голос.

— Можна! — відказала пані Рашківська не думаючи.

— Простіть мене! Я... я сам не знаю, що во мною коїть ся! Чи я тоді, чи тепер помилив ся? Може в другий раз я вам не те казати-му! Прощайте! Я зараз їду!

Михайленко подав їй руку; він навіть не замітив, що скоїлось з сим *chef d' oeuvre*ом, що він так хвалив.

— Усього найкращого! — відказала пані Рашківська і показала на патрет. — Бачте, що я зі своїм *chef d' oeuvre*ом! Ха-ха-ха! — Вона так зареготала, що Михайленко мов несамолюбний вискочив із кімнати і потім довго не міг забути її сьміху.

— Пішов... Не вернеть ся! Ніколи не побачу!

— Тьотю Же-ню, тьотю Же-ню! Можна увійти?

В кімнату влетіла Верболович.

— Не знаю, що там моя бідна бабуня робить: хочу сьогодні вже до дому їхати! Пан Михайленко мене до города підвезе на своїх конях, а потім поїде...

— Що се таке? На що ви?... А-а!...

Вона скаменіла на порозі, потім відступила, наче побачила щось страшне; в хвилину догадалась, зирнула здивовано на паню Рашківську... Що вона прочитала в її темних, великих очах? Які муки змалювали ся на сьому блідому обличчі? Вона про те не думала; їй хотілось швидче бігти з сього місця, де їй було так весело колись. Вони втікали з села як два злодії, що підпалили хату. Дзвінок жалібно дзвенів і відгукував ся по-під лісом.

— Ей, ви голубчики! — бадьорив візник коний і вони летіли птахами, розбиваючи тепле, духовите повітря.

IV.

Равня осінь для малярів-артистів сама найкраща: купи дерев блищать проти осіннього сонечка різними кольорами, мов гарний, турецький килим. Небо ясне. Нема спекоти, що силує маляр-артиста кинути свою працю і простягти ся на траві. Пані Рашківська знівечивши свій *chef d' oeuvre* не привезла в город ні одного етюда, як то робила кожний рік. Вона змарніла, пожовкла, очі її згасли; вона цілими днями сиділа на стільці з книгою і не читала. Вона думала, думала... і ті думки темною целеною обгортали її душу.

— Що він тепер робить? Чому нічого не пише? Хоч не мені, а Миколі? Вони-ж були приятелі! Напишу йому, що я не кохання його тепер бажаю, я хочу знати: як він живе? що робить? що думає? Напишу йому: „Я хочу бути вашою товаришкою-сестрою. І нема в мене злоби проти вас ні краплі“. Євгенія Миколовна писала, потім рвала на шмаття листи. Ні, я не жебрачка і не буду тобі простягати руку за милостинею. Послати лист на глум, на радість їй. Може вона його читати-ме. О-о, ні!

Микола не дуже сподівався зробити ся великим психіатром; він угадав своєю чулою душею, яка журба гнала його тітку. Він більш не співав і не жартував, а сидів понуро над книгами. Иноді казав: „Ходім, тьотю, на вулицю, бо вам нездорово усе в кімнаті сидіть!“ Вони йшли мовчки по тих вулицях, де колись гуляли в Михайленком. Микола і сам сумував за своїм приятелем і навіть сердив ся, що він йому не писав.

Колись у вечері Євгенія Миколовна сиділа в гостинній і прислухувалась до осіннього дощу, що торохтів у вікна; вона підвелась із стільця, сіла перед пняніном і заграла ту мелодию, що так любив Михайленко. Наче свіжі пахощі конвалії повіяли від весняної піжної мелодії і в кімнаті наче повеселіло. Вона схилила голову і в перший раз у неї полились гарячі сльози.

— Пані, дівчина прийшла від старої Верболовички! — сказала горнишна.

— Поклич!

В кімнату увійшла дівчина наймичка.

— Стара пані вам кланяють ся і дуже прохають, щоб ви до них заїхали; вони усе були слабі, такі слабі! Я вже думала, що й помруть. Тепер нічого, трохи віддужали, а в дому ще бо-ять ся виходить.

— Підожди мене, Хівре, я з тобою зараз поїду.

На дворі було грузько, слизько; туман білою наміткою обгортав купи будинків і дерева в садках; ліхтарні мигтіли і відбивали ся в калюжах. Під воротами мурованого будинку жалібно скиглюло маленьке цуцення. Візник бив коняку пугою, торгав її і цмокав, але вона тільки крутила хвостом, мотала худою шиєю і ледви плелась по нерівним камінням. Євгенія Миколовна чула, що в неї через хвилину заболить голова. Візник виїхав на велику вулицю; там мостовая була краща і коняка побігла швидче з підскоком. Наче сама зраділа, що їй легше везти. На вулиці

метушилися люди і магазини сяли вогнями; потім візник повернувся у праву руч у таку темряву, що в Євгенії серце захололо; вона спинила візника біля невеличкого будинку, що стояв над ярмом. Двері ледви відчинилися, так вони набухли від дощу; він капав у сїни крізь щілини. В кімнаті стояв якийсь туман, а може й дим, стелі були чорні, в кутку біля божниці горіла лампада, на столі лежала псалтир, у ліву руч груба, біля другої стіни стояла комода покрита плетеною скатеркою, на комоді лежало шитво; за темрявою не можна було розібрати, чий патрет стояв по середині, але Євгенія Миколовна догадалась.

За завіскою стояло чепурне ліжко, де сиділа Орина Івановна, повязана білою хусткою з темною габою, в темній ситцевій спідниці; вона перебирала тремтячими руками якісь пожовклі листи.

— Здорово! Спасибі-ж вам, моя голубочко, що не забули, прийшли в таку неgodу! Хівре, постав самовар! Не здужала... Я вже думала, що й не очуняю! Сідайте, голубко, ближче! Мабуть уже не довго! Як то кажуть: „Крути не верти — прийдесться вмерти!“ Кирпата сухоребриця деє уже мабуть за кутком мене дожидає. Спасибі Богу, пожила! Ой, працювали-ж мої рученьки і ніженьки! Зва молоду привикла до праці, а тепер мені скучно склавши руки сидіть. Журюся, чого моя унучка не пише! Що з нею? Може теж заслабла? Хто її буде на чужині доглядати? Не „поклонники-ж“ ті, що вона колись писала. Щоб вони всі показалися! Прости мене Господи! Отсе я вас дуже прохати-му! На вас тільки моя надія: як помру, поховайте мене на сї гроші, що в торбинці в мене висять над головою. Ось послушайте, чи не стоїть там Хівря біля дверей; капосна дівка мабуть підслухує.

— Ні, там нема нікого!

— Як я умру, дак ви мене поховаєте, так як я вас прохаю. Напечіть, матіпочко, пирогів, нехай Хівря дасть тим людям, що понесуть мене на кладовище. Я завше любила бідних, працюючих людей. А се я собі набрала стружками подушечку, щоб ніхто не турбував ся, як прийдесться мене класти в домовину.

Євгенія Миколовна як раз поклала руку на ту подушку і в жахом від неї відсунулась; їй здавалось, що вона пахне ладаном.

— Не пише і гроший більш не прохає. Бог із нею! Тепер уже й бабуні не треба! Прочитайте мені її листи! Мені легше тоді, коли я їх читаю! Здаєть ся, що вона зо мною розмовляє!

Орина Івановна втерла сльозину. Євгенія Миколовна видержала сю нову інквізіційну муку; вона читала і перед нею малював ся наглий, глушливий погляд і нещирий, різкий сьміх.

— Що се ви наче змарніли? Я не придивилась, а тепер бачу, що й ви... Мабуть теж слабували?

— Трохи була слаба! Простудилась!

— Хиба тепер довго простудить ся в таку негодую! Ох, хо-хо! В мене спину розломило: ні зігнути, ні розігнути, наче не моя спина, а колись я була така-ж швидка, як моя дзига. Вона приїхала з вашого села з тим, як його... Рудий такий, з вусами. Де він тепер? Та він у вас бував!

— Михайленко?

— Еге, еге!

— Він кудись поїхав! Я нічого про його не знаю!

Стара гостро подивилась на свого гостя, наче не вірила їй.

— Гм! моя дзига щось мені тоді торочила: наче-б то він дуже багатий і один син у батька. Чи сеж правда? Може й він її дурив?

— Не знаю; він мені ніколи не казав про своє багатство, а коли він справді вашій унучці се казав, то се правда; він ніколи не бреше.

— Ну, щоб ніколи, то се не може бути! Де ви бачили таких людий, та ще й хлопців! Охо-хо! Хе-хе-хе! Кхи-кхи! — закашляла стара чи засьміялась, не можна було розібрати; її лукаві очиці на хвилину блиснули і знов згасли. — Бог із нею! Нехай буде щаслива! — додала вона і журливо захитала головою. — Не такого я їй щастя бажала!

Євгенія Миколовна ще трохи побалакала, або краще сказати, послухала старечої розмови і вернула до дому.

На другий день Микола аж зрадів душею, коли побачив, що його тітка витягла скринку з фарбами і пензлями. Обличчя в неї було якесь правникове, очи знов загорілись; вона твердою і сьмілою рукою наводила контур на туго натягнутому полотні. Небожу здавалось, що вона вийшла з якоїсь лихої хвороби. А вона думала:

— Поки старість далеко, сором сидіть склавши руки! Ще насижу ся, як ся стара; тоді, коли руки і очи не схочуть служити, буду дивить ся на свої твори, що повинні пережити мене.

V.

Настала весна. Зацвів бузок по садках; весняні пташки принесли свої веселі пісні з темної країни в холодний Петербург. По вулиці йшов молодий пан із рудою борідкою, в темно-синьому пальті і в модному циліндрі; за ним дибала на височенних заках блуках білява пані в сірій ротонді і величезнім капелюсі, де гойдала ся червона птаха.

— Дивись! — сказала вона перебиваючи його речі, і показала на стовп, де було надруковано великими буквами: „Картинная выставка“.

У його серце стрепенуло ся і бліді, худі щоки почервоніли.

— Ходім! — сказав він.

— Ходім, коли хочеш! — відкаала пані і позіхнула.

Пан купив „катальог“ і увійшов у салю; пані захитала боками, закрутила головою, прижмурила очі і так близько почала придивлять ся до картин, наче вона хотіла понюхати, чим вони пахнуть. Окуляри їй були не до лиця, і вона не хотіла їх носити, хоч оддалік зовсім нічого не бачила.

— Чудова картина!

— Чого ви так кричите? — сказав тихо молодий пан і сів нув себе за борідку, що він завше робив, як сердив ся.

— Він ще й досі не звик до мого голосу!

— Він мене бє по нервах!

— А мене не бє по нервах, як ви цілу ніч кахи та кахи!

— Про се ми побалакаєм дома! — відказав сердито пан. — На нас люди дивлять ся!

— А ви-б хотіли, щоб на мене вже ніхто й не дивив ся! — відказала пані глумливо.

— Чудова картина! — сказала вона знов голосно, щоб усі почули. Інші повернули голови.

— Зовсім не чудова! У вас нема ніякого естетичного почуття!

— У вас не питати-му! Коли-б хто небудь иньший сказав, то-то ви-б із ним згожувались! Я се давно вже у вас бачу! — відказала пані і насупила брови.

— А-а! Сеж моя бабуня! — сказала пані уже зовсім тихо і підійшла ближче до картини, де стояла купа людей, і закусила губи. Не треба казати, що читачі вже пізнали, що то була Вер-

болович і молодий артист-маляр Михайленко; він почав шукати в каталозі № 128.

„Послѣднее утѣшеніе“ — картина г-жи Рашковской.

— Остання втіха! — подумав Михайленко і не міг відірвати очей. — З рями, наче з вікна, визирала старенька бабуся в міщанському убранні; вона сиділа на ліжку, перед нею на столі лежали поживклі листи; видно було, що вона їх нераз читала і плакала над ними. І навіть тепер блищали дрібні, старечі сльози на зморщеному обличчю; маленькі очі так жалібно дивились, як у маленької дитини, що мати ненароком покинула в темній кімнаті.

— Тут ціла драма з людського життя; щоб се скомпонувати, треба серцем почути чуже горе. А техніка яка! Се я... я її навів на сю стежку і вона працювала, а я... що я зробив зі своїм таланом? Де моя праця?

Згадав він своє життя і пекучий сором почав точити його серце. І не вернеш, не вернеш марно пропавших годин! Деж він розвіяв свою силу, молодість, талант? За кулісами, по ресторанах, де він братався з такими пройдисвітами, що на другий день він згадував і зарікався з ними бачити ся. Що-б він писав їй або Миколі? Прийшлося би брехати, а він не звик до брехні. І Верболович теж на хвилину задумалась; в очах у неї навіть блиснули сльози; потім вона покрутила головою і сказала нетерпляче:

— Ну, щож, довго ми тут стояти-мем? Коли-б божевільна Рашківська не знівечила мого патрета, то перед ним стояло-б ще більше публіки!

— Се певна артистка і щира душа! — відказав Михайленко з серцем.

— Ого, як ти за неї заступаєш ся! Я й тоді замітила, що ти в неї закоханий був, і мені захотілось відбить! І відбила — дарма, що вона краща мене! — шепотіла у його над вухом Верболович.

— Мовчіть! Ідіть від мене! — відказав крізь зуби тихо, але виразно Михайленко.

Верболович махаючи каталоґом пішла далі.

— Pardon! — сказав офіцер заплутавшись в її довгій сукні і стрільнув на неї чорними, кавказькими очима.

Верболович наче розцвіла від сього наглого погляду. Мовчки вийшов Михайленко з салі і сів на дорожку. Верболович глянула

з-коса на гарного офіцера, що теж узяв дорожку, і почервоніла як мак. У вечері вона задумала, що справді треба послати листа до бабуні. І вона написала в кінці: „Перекажіть пані Рашківській, що я їй посилаю стонацять поцілунків за ваш патрет!“ Михайленко стурбовано ходив по кімнаті; він згадав, що часто страшенно мучився і хотів змалювати хоч невеличку, але „ідейну“ картину, і тільки що вона починала вияснювати у його в голові, як з другої кімнати летіла Верболович з непевним реготом, що різав його вуха: або співала осточортілу „Тарарабумбію“, і жовч закипала проти всього „пошилого“, що було в його житті. По своїй м'якій натурі він не міг виявити різко свій гнів. Вона його гнала і тягла в низ і він летів як камінь у гниле болото, далі вже ні про що не думав: день-за-день як ві сні.

Верболович перебила його невеселі думки; вона увійшла як кітка в кімнату і почала його дусити своїми поцілунками.

— Мумуся, чого ти сердишся?

Михайленко мовчав, тільки ще більше зблід.

— Добре, що Серпановська заслабла! Я грати-му її роль; з'їсть вона облизня! Ха, ха, ха! Пишала ся, а тепер заплаче, як я заграю її роль краще, з більшим запалом, бо я всеж таки молодша! Ще як я одягну ся в нове убрання, то вона лусне з заздрости!

— Та чого се ти, Мумусю, нічого мені не кажеш? Се ти за Рашківську! Може ти хвалебну рецензію напишеш про її картину?

— Може й напишу! — відказав із серцем Михайленко і відвернув ся.

— Я сього від тебе мабуть з роду не діжду ся! Чужі пишуть, а ти хоч би на сьміх коли небудь...

— То було-б справді на сьміх, як би я став про вас писати! Ха, ха, ха! — реготав зі злістю Михайленко.

— Хиба мене не можна поставити поруч із вашою панею Рашківською? Я така-ж артистка, як і вона!

Верболович пишно задерла голову в гору.

— Знаєш, хто ти? Ти хижа, прожорлива акула! Ти зажерла, проковтнула мій талан, мій розум, мою волю, все, що було живого, сьвятого в моїй душі! Що я тепер за людина? Я сам себе ненавижу! Полюбовник Верболович, ха, ха, ха! Яка честь! Яка слава! Пріч! Ідіть, ідіть до своїх приятелів, брешіть їм свої побрехеньки,

співайте нікчемні пісні, а мені верніть мою волю! Чуєте? Волю, волю! Ви мені обридли, огидли! Я дихати вільно не можу при вас!...

В його захопило дух, синя жила напаяла ся на білому, мармуровому лобі; він схопив ся за груди, впав на стільце і закашляв. Червона крапля упала на його хустку.

— Ах, ах, ах! — крикнула Верболович, підвела очі під лоб і впала на канапу.

Михайленко гидливо зирнув на неї, втер хусткою піт, що виступив у його на чолі, схопив шапку і вискочив у коридор; він уже взяв ся за двері, щоб вийти на вулицю, коли почув хрипкий бас: „Ти не лу-ка-ви-ла зо мно-ю!“ — співав хтось у коридорі в-пів голоса.

— Миколо!

— Михайленко! Та хоч би мене повісили, не пізнав би тебе ні-за-що! — Приятелі поцілувались.

— Що з тобою скоїлось? Я вже думав, що ти вмер! Ні слуху, ні духу! Ні чутки, ні звістки!

— Батько вмер... Їздив після того за границю: був у Галичині, в Варшаві. Де мене не носило! — І він безнадійно махнув рукою.

— Ну, а твоя праця?

— Не питай! — Михайленко тяжко зітхнув.

— Се мабуть тебе та „комедійна особа“ заплутала?

— Ну-ну, вибачай! Я не буду! Ходім до тітки; вона тут недалеко! Буде дуже рада!

— Та як же так? Ні, я зайду в другий раз! Я не знаю, може вона...

— Еге, брате, та ти відвик від нашої мови і наших звичаїв! Ти в нас завше дорогий гість! Ми про тебе не забули! Ні, ми не такі, як ти! Ха, ха, ха! Ну-ну, я жартую, ходім!

Микола тягнув його за руку і вони пішли балакаючи по вулиці. Євгенія Миколовна аж злякалась, як побачила Михайленка, так він змарнів із того часу, як вона його не бачила. Михайленку здавалось, що він наче риба, що лежала на гарячому піску викинута бурєю, і чиясь милосерна рука знов вкинула його в рідну стихію. На хвилину він знов нагадав того Михайленка, що проводив такі гарні вечери в гостинній Євгенії Миколовни на Вкраїні; він говорив про її картину, спорив з Миколою об критичних творах звісного рецензента великої газети. Він побачив, що багато

дечого не читав; а Євгенія Миколовна не втратила дурно ні одної години. Йому знов стало соромно; він просидів до вечера і йому здавалося вже, що він ніколи не розлучався з сими рідними людьми, рідними по духу і мисли. Коли він став прощатися, Євгенія Миколовна просила його приходити до них як найчастіше. З Верболович він не мав би сили порвати, коли-б не замішався Микола.

— Дайте йому спокій! — казав він їй. — В його дуже поганий кашель; йому треба тікати із Петербурга!

Верболович зовсім не хотіла тікати із Петербурга; її притягували кавказькі очі, а хвороба Михайленка її лякала: вона зовсім не хотіла зробитися милосердною сестрою.

— Він мене ненавидить! Не знаю, за що? За те, що я йому віддала свою дівочу волю і серце... Я...

Микола холодно перебив її і сказав поважно, діловитим голосом: — Мене пан Михайленко просив, щоб я вам сказав про його хворобу і що він тільки бажає спокою, а з вами він його не побачить!

— А-а! я все розумію! Не кажіть мені більш нічого! За се я повинна дякувати пані Рашківській!

— Я так поважаю свою тітку, що не дозволю нікому знущатися з неї!

Микола встав і взяв свого капелюха.

— Коли-б я схотіла, то одружилася би з Михайленком! Нехай вона мені ще за те подякує, що я йому даю волю! — сказала Верболович як королівна і теж устала з стільця.

І так вони розійшлися. Коли-б не кавказькі очі, що почали до неї участити, актриса не таку-б повела річ: дорого-б досталася Михайленку його воля! Михайленко повеселів; він уже думав малювати свою „Українку“, як вернеться з Петербурга на хутор.

— Се так, як у Гоголя з Тараса Бульби: „Стара Українка виражає свого сина Запорожця на війну; вона вхопила його старечими руками за сідельце; вона ще раз хоче глянути на любе обличчя, що може ніколи не побачить! Кінь здіймається; старий батько стоїть на порозі і махає йому рукою, щоб швидче вже їхав. Молодий Запорожець усміхається, а в очах блищать сльози; він наче хоче сказати: „Не плач, мамо! Я привезу тобі добрий подарунок: козацьку славу!“

— Коли-б я скінчив сю картину, я був би щасливіший і молодший в світі! — казав із запалом Михайленко і Євгенія

Миколовна вірила, що справдиться його бажання. Тільки Микола ходив по кімнаті, сумно звисивши голову.

— Миколо, як ти думаєш, він одужає? — питала вона і так дивилась своїйому небожу у вічі, наче хотіла сказати: — Дури мене! Не гаси мою надію! Дай хоч хвилину пожити!

— Одужає! — сказав Микола і щось мугикаючи вийшов з кімнати. А вона повірила, вона так хотіла вірити! „Ще не всьому кінець, не всьому!“ — думала вона ходячи по кімнаті і всьміхалась радісним, теплим усьміхом.

Але Михайленку не довелось скінчити свою працю; він умер і не на хуторі, а в Петербурзі. За його труною йшло тільки двоє: пані Рашківська та Микола. Вона без сліз плелась по слизькій дорозі на Волкове кладовище, не зводячи очей з труни, де лежав вінок із незабудьок та барвінку, перевитий мережаною хусткою. Катафалк в'їхав на кладовище; люди підхопили труну і плюхнули її в слизьку могилу. Коли почали закидувати могилу землею, Микола взяв грудку, кинув у могилу і сказав стурбованим голосом: „Пером тобі земля, вірний товаришу!“ Пані Рашківська наче прокинулась, схопила й собі жменю землі і кидаючи сказала: „Брате мій, друже мій, товаришу мій! Присягаю ся тобі: коли в мене є хоч мала іскра, що зветься таланом, не згасне вона в мене, поки і я не заплющу очі! Прощай!“ — Вона взяла другу грудку землі і сховала її в хустку; вона згадала все, і як тяжко і гірко кохала того, що лежав тепер нерухомо в холодній домовині. Наче натягнута струна порвалася в її серці і вона з плачем упала на коліна на сиру землю...

Київ, 20 квітня 1895 р.

